

УДК: 811. 161.2' 373'373. 72' 27: 070

КУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ *БРАТ* В ЕТНІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Породько О.В.

Актуальність. Проблема визначення концепту здавна привертає увагу дослідників: поняття концепту вивчається у філософській, психологічній, літературознавчій та лінгвістичній парадигмах.

У межах останньої використання терміна у дослідженнях російської традиції (Н. Арутюнова, О. Кубрякова, Ю. Степанов, Д. Лихачов, А. Вежицька), на думку Т. Фрумкіної, сягає 80-х рр. ХХ ст., коли концепт вживався як „загальне поняття” [13, с.88-89]. Так, А. Вежицька під концептом розуміє „об’єкт зі світу ідеального, що має ім’я та відбиває культурно-зумовлене уявлення людини про дійсність” [за 13, с.90].

Й досі у сучасному мовознавстві немає одноставного погляду на визначення дефініції „концепт”.

Постановка проблеми. В останні роки сформувалося кілька поглядів до вивчення поняття „концепт”. Скажімо, Н. Слухай пропонує розглядати концепт у межах системно-мовного, денотативного та лінгвоміфопоетичного підходів [10, с.10-12]. В. Карасик виділяє лінгвокультурний та лінгвокогнітивний аспекти вивчення. В. Маслова, беручи до уваги дефініції російських дослідників, розрізняє три підходи вивчення концепту. Перший підхід базується на „культурній наповненості”, в межах якої Ю. Степанов тлумачить концепт як основну „ланку культури в ментальному світі”. Вчені другого підходу, зокрема Н. Арутюнова, Т. Булигіна, А. Шмельов, при визначенні поняття вказують на основний засіб вираження – „семантику мовного знака”. Третій підхід (Д. Лихачов, О. Кубрякова) ґрунтується на визначенні концепту як „зіткненні значень слова” з народним і особистісним досвідом [6, с.37-38]. О. Цапок називає кілька аспектів тлумачення дефініції: логіко-філософський (У. Оккам, Г. Гоббс, П. Абельяр), логіко-семантичний (Л. Чернейко, В. Долинський, В. Красних, М. Нікітін, Д. Кирик), синтез логіко-семантичного та психологічного (Р. Фрумкіна, М. Холодна, Л. Віготський, О. Леонтьєв, О. Лурія), інтегративний (В. Колесов, О. Шелестюк, О. Селіванова) [14, с.13-20].

В останній час посилюється тенденція до вивчення концептів на глі антропоцентричного підходу, започаткованого А. Вежицькою. За свідченням О. Цапока, у концепції А. Вежицької „психологічний факт поєднується з етноцентричним” [14, с.17]. Його основними поняттями є особистість чи етнос у співвідношенні з мовою та культурою.

Т. Попова визначає концепт як „осмислений образ дійсності у свідомості людини, який має ім’я і базується на певних культурно обумовлених уявленнях людини про саму дійсність” [12, с.28].

О. Селіванова зауважує, що концепт – це „фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію” [9, с.11], а культурні концепти, називаючи „константами національної духовності” [9, с. 12], фіксують основні ознаки етносу як культурної спільноти.

Ю. Степанов тлумачить концепт як „згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини” [11, с.43].

На думку С. Воркачова, концепт є „одиницею колективного знання /свідомості, яка має мовне вираження і відмічена етнокультурною специфікою” [1, с.70], вказуючи на його основні ознаки – вербалізованість та етнічну маркованість.

І. Голубовська розуміє концепт „як концентроване вираження духовно-емоційного досвіду певного етносу” [2, с.40], який є носієм цього досвіду.

Концепти вербалізуються лексемами, ідіоматичними одиницями, реченнями.

І. Голубовська зазначає, що особливості вербалізації світу тим чи іншим етносом визначаються дією двох основних факторів: 1) зовнішнім світом (природним середовищем і матеріальною культурою того фрагмента об’єктивного світу, який безпосередньо сприймається етносом; 2) національним способом мислення, національним менталітетом [3, с.81].

Відповідно до дії цих факторів, які „визначають різну концептуалізацію дійсності мовами (особливості зовнішнього середовища, що впливає на свідомість етносу; особливості самої колективної етнічної свідомості)”, лексику національної мови, що виступає головною частиною національно-мовної картини світу, дослідниця поділяє на дві великі групи: 1) номени реальних об’єктів зовнішнього світу; 2) номени концептів колективної етнічної свідомості [3, с.81-82].

Предметом нашої уваги стали останні – культурні концепти, які позначені етнічною специфікою та функціонують „у межах національно-мовної картини світу” [3, с.12].

У сучасній українській лінгвістичній науці вивченням поодиноких культурних концептів (етноконцептів) частково займалися: Т. Радзівська, В. Жайворонок, Н. Слухай (Молотаєва), І. Голубовська, Д. Ужченко, І. Рогальська тощо.

Мета роботи – проаналізувати вербалізовані універсалії концепту „брат” та з’ясувати їх етнічну специфіку.

Звернімося тепер до характеристики слова – культурного концепту „брат”, які в будь-якій культурі, за словами І. Голубовської, є „специфічними виразниками національного характеру і того “модусу” сприйняття реального світу, що властивий даному етносу” [3, с.82].

Концепт „брат” вже висвітлений у мовознавчій науці однобічно, оскільки він розглядався у дисертаційному дослідженні І. Карпенко у складі фрейму „збройне протистояння” в межах художньо-мовної картини світу.

Слова такого типу, як батько, мати, батько-мати, брат, сестра, брат-сестра та ін., за свідченням В. Жайворонка, це не просто слова-знаки, „це – мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом” [5].

У сучасному українському мовному ареалі концепт „брат” вербалізується словами, метафорами, фразеологізмами, ідіомами, які вже виражають спосіб життя, національний характер українців.

Лексема „брат” асоціюється зі семантичним примітивом „стосунки, відносини”. Умовно можна виділити наступні групи асоціативного зв’язку:

1) слово „брат” як поняття свояцтва, роду: „*А мій батько орендар, Чоботар; Моя мати пряха Та сваха; **Брати** мої, соколи Привели І корову із діброви, І наміста нанесли...*” (Т. Шевченко)

Манера шанобливого називання, звертання передається в українській мові пестливими формами: братику, браточку, братчику та ін. Наприклад, *люба сестронецько, любий братику, попрацюємо на Хрецастику* (журнал „Україна”, 2005, №4-5, с.32); *Мій батечку! Мій братику! Хоч ти не цурайся!* (Т. Шевченко).

Архетип сім’ї українського етносу характеризується рисами родичання, вболівання, хвилювання за члена родини, що свідчить про дружність роду. Для українського етносу

характерна опозиція до названого архетипу – „розбратання”. „братовбивство” як втрата дружніх родинних стосунків з особистих чи суспільних причин.

У психології кожного українця панує досвід про різні характери і типи дітей в сім'ї. Такі асоціації можна представити ідіомами, за словами Д.О. Добровольського, для яких характерна „образна мотивація, яка пов'язана зі світоглядом народу-носія мови і володінням культурно-національною конотацією” [4, с.39].

Наприклад, *поки брати малі, поки й рідні: брати – що коти: погризуться й помиряться* (Народна творчість).

Етнічною особливістю таких одиниць є вживання власних імен у складі ідіом, що передають, „кодують досвід колективно-історичної групи” [7, с.394]. Невід'ємною ознакою українського етносу є символіка числа – кількості дітей у сім'ї (двоє-троє).

Скажімо, *два брати Кіндрати, а не однакові на вдачу; два брати рідні, і обидва Івановичі, але один так, а другий – дурак* (Народна творчість).

Світогляд народу, світогляд сім'ї як провідної ланки народу, відображений в асоціаціях нерівності між членами родини: *тоді любить і сват, коли добро має брат, а коли бідний, то і забуде і брат рідний; брат любить сестру багатую, а чоловік жінку здоровую* (Народна творчість);

2) лексема „брат” як форма звертання до людей приблизного віку мовця (або однолітки) без належності до свояцтва:

За що розпинали! Обніміте ж. Брати мої, Найменшого брата, – Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати... (Т. Шевченко).

Характерними для українців є порівняльні звороти, які відображають не лише колорит мови, а й культуру та світобачення її носія.

На кшталт, *І беруть його під руки, І ведуть у хату. І вітає Яриночка, Мов рідного брата.* (Т. Шевченко);

3) слово „брат” асоціюється зі словом друг, товариш, кум.

На ґрунті цих асоціацій лексема „брат” представлена такими конотативними формами: *братньою сльозою Ти їх, друже, привітаєш, Тихо прочитаєш І могли, стети, море, І мене загадаєш.* (Т. Шевченко); *браття любов краще кам'яної стіни* (Народна творчість); *дружній череді вовк не страшний* (Україна, 2005, №8-9, с.37);

4) слово „брат” у множинному називанні асоціюється з самим етносом. Лексема „брат” (народ) має конотативно-культурологічний зміст за рахунок словотвірної парадигми: брат – браття – братія – братство – братерство – братній – брататися і т.д.

Наприклад, *У туркені у кишені талари-дукати. Не кишені трусить, Їдем різати, палити, Братів визволяти* (Т. Шевченко); *Так із його, сердешного, Кров, як воду, точить! А браття мовчить собі, Витріцивши очі!* (Т. Шевченко); *За правду пресвяту статъ І за свободу. Розтинать, А не любить ви вчились брата!* (Т. Шевченко); *Добра святого. Воли! воли! Братерства братнього! Найшли, Несли. Несли з чужого поля І в Україну принесли* (Т. Шевченко); *І знову шкуру дерете З братів незрячих зречкосіїв!* (Т. Шевченко); *Згинуть наші воріженьки, Як роса на сонці, Запануєм і ми браття, У своїй сторонці* (П.П. Чужбинський); *Розкуйтеся, братайтеся! У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає...* (Т. Шевченко);

5) лексема „брати” асоціюються з членами етносу як з однодумцями.

Для кожного етносу характерні свої ознаки спільності, „згуртування”. Історія свідчить, що український етнос постає сукупністю людей-однодумців, єдиною метою яких є ідея єдності та захист своєї землі.

Суспільні потреби можуть бути причиною „згуртованості“, як це відтворюють фразеологічні одиниці типу *брати по вірі* (Політика і час, 1996, №2, с.31); *братки по розуму* (Політика і час, 2002, №30-31, с.40).

На думку В. Паньків, фразеологізму притаманна функція „фіксації і накопичення в його семантиці суспільно значущого досвіду“ [7, с.395].

Для національної мови властиві специфічні мовні форми, які зазнають коногації. Скажімо, в українській мові форми поважного, шанобливого звертання „пан“ та „пані“ набули нового етнокультурного змісту. Наприклад, *А ході журиться! А ходім лиш. пани-брати, з поляками биться!*” (Т. Шевченко).

Висновки. Таким чином, концепт „брат“, асоціюючись із семантичним примітивом „стосунки, відносини“, вербалізується мовними формами, словами-знаками, етнокультурний діапазон яких набуває все ширшого конотативно-колеритного змісту. Ці одиниці позначені не лише специфікою етносу, а відтворюють його життєвий досвід, уявлення про світ, занурюючись у споконвічні звичаї та традиції.

Список літератури

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С.64-71.
2. Голубовська І.О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайських мов) // Мовознавство. – 2002. – №4-5. – С.40-47.
3. Голубовська І.О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: Дис...доктора філол.наук. – К., 2004.
4. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопросы языкознания. – 1997. – №6. – С.37-48.
5. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. – <http://ukrling.narod.ru/right4.htm>
6. Карпенко І.О. Концептуальний зміст фрейму „збройне протистояння“ у російській культурно-мовній традиції: Дис...канд.філол.наук. – К., 2006.
7. Паньків В. Фразеологічні емотиви в етнокультурному аспекті // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С.394-400.
8. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: Изд-во Укр.фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
9. Селиванова Е.А. Принципы концептуального анализа // Актуальные проблемы металингвистики. – К.: Черкаси: Брама, 1999. – С.11-14.
10. Слухай Н.В. Етноконцепти і міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет“, 2005. – 167 с.
11. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – М., 1997.
12. Попова Т.О. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу: Дис...канд.філол.наук. – К., 2004.
13. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 74-117.
14. Цапок О.М. Мовні засоби репрезентації концепту краса в поезії українських шестидесятиників: Дис...канд.філол.наук. – Черкаси, 2003.

Поступила до редакції 28.08.2006 р.